

КЊИЖЕВНА РАСКРШЋА

ИДЕНТИТЕТ,
АНДРИЋ, ЦРЋАНСКИ

Садржај

Увод	9
Култура и мултикултура	13
Културни и књижевни идентитет	24
Књижевност – један од два стуба српске културе. 54	
Српска култура између националног и мултикултурног	68
Странац у српској књижевности.	87
Српски књижевници и политика	109
Рецепција енглеске културе у текстовима Милоша Црњанског.	123
Типови културног идентитета у Андрићевим романима	167
Библиографија	227
<i>О аутору</i>	235

УВОД

Разматрање односа између културе и књижевности може изгледати као симулација односа нације (друштва) и „уметности речи“. Са том претпоставком читалац би очекивао одговор на питање о националном, а не културном идентитету српске књижевности. Зашто, дакле, културни идентитет, а не национални или уметнички?

Нација? Није ли то појам чија основна значења, независно од његових етничких или грађанских, политичких извора, упућују на културу? Кад год смо у прилици да ближе одредимо нацију, ми се позивамо на атрибуте културе – језик, религију, уметност, обичаје, традицију, политику, стваралачке личности. Могућна дискусија о националној књижевности, према томе, неминовно нас води на терен културе.

С друге стране, не постоји књижевни текст мимо или поред културе. Историја сваке културе потврђује чињеницу да је стварала своје облике и без писане

књижевности. У ризници националне културе, књижевни рукопис и штампана књига (уз народну усмену књижевност) само су неки од њених драгуља.

У овој књизи предлаже се посебан угао испитивања односа културе и књижевности. Најпре, књижевност се схвата као део културе, а потом се из културе издваја аспект идентитета. Пред нама је покушај одговора на једно важно културолошко-методолошко питање: по чему се српска књижевност препознаје као посебна у односу на друге (не)европске књижевности? Да ли се до одговора на ово питање долази иманентним проучавањем књижевности или је неопходно укључити и неке друге културолошке методе у поступак теоријског разумевања?

Чињеница да је усмена и писана књижевност на разнолике начине повезана са националном и другим културама сугерише нам бар три теоријско-методолошка становишта. На располагању нам је, најпре, испитивање историје књижевног стваралаштва, дакле, одређивање књижевног идентитета. Други истраживачки пут водио би нас у реконструкцију свих облика културе који се реализују у књижевном тексту. Да бисмо стекли сазнање о овој врсти препознавања српске књижевности био би потребан вишедеценијски рад истраживачког тима на испитивању књижевних остварења свих релевантних српских писаца.

Постоји и трећи приступ, који је примењен у овој књизи. Реч је о испитивању места књижевности у систему културе српског народа и врсти оних персоналних и институционалних односа који се тесно преплићу. Испитивање је пошло од претпоставке да

књижевност, поред православља и митологије, има кључну улогу у обликовању начина живота српског народа. Та чињеница отвара питање односа националне и других култура (књижевности), као и проблем учествовања аутора, његовог текста и рецепције у преплету домаће и стране културе.

Оно што се у стручној дискусији о културном идентитету чини као саморазумљиво показује се у практичном истраживању као свеколика сложеност. Уверићемо се са каквим појмовним и чињеничким тешкоћама се сусреће мишљење о културном идентитету српске књижевности. Може ли се уопште бранити теза о *једном* чистом културном идентитету? Није ли овај облик духовне стварности нације компонован из више типова идентитета?

Одређење националне књижевности Велек и Ворен повезују управо са њеним *некњижевним* атрибутима, попут политичке културе, националне свести писаца, националних тема, „локалне боје“ књижевности, средишњих културних зрачења и великих стваралачких личности. Ови теоретичари књижевности одустају од повлачења границе између националне и опште (упоредне) књижевности. Наравно, не без добрих разлога.

У првом делу књиге разматрају се питања културног и националног идентитета, односно српска књижевност у историјском културном контексту, а у другом идентитетска значења у делима Милоша Црњанског и Иве Андрића.

КУЛТУРА И МУЛТИКУЛТУРА

О култури се мисли и говори на неизбројиве начине и та чињеница суочава нас са избором неке од дефиниција из постојећег фонда знања или авантуром трагања за новом визијом културе. Ова дилема – која неће бити предмет разматрања – јавља се на почетку сваке дискусије о култури. Неће бити разматрана ни она схватања која се концентришу око личности, као ни она која културу разумеју као део структуре друштва. За наш сазнајни циљ, а реч је о садржају и делокругу националног духа у култури једне заједнице, биће довољно да се предност да оним мишљењима која полазе од претпоставке по којој је култура једно особено усмеравање, специфично давање реалног и симболичког правца егзистенцији једног народа, односно скуп свих оних експлицитних и сугерисаних значења која се усвајају у једној култури. Овакво разумевање културе је најближе Шпенглеровим тезама, у којима се култура схвата као *скуп* великих симбола, осећања, мишљења и разумевања живота.

У теорији културе није се одмакло даље од трагања за појмовима који ће изразити стару загонетку њене историје: каквим мисаоним и материјалним средствима култура ствара форме живота човека и заједнице? Лотманова идеја да је култура, заправо, „претварање живота у текст“ (знак) само је покушај егзактнијег интерпретирања класичног питања културне историје људског друштва.

Предност Шпенглерове теорије је у томе што разграничава друштво као систем – организацију друштвених делатности и односа од особеног обликовања живота и његових значења у оквиру такве заједнице. За разлику од друштва, дух, симболизација и душа једне културе, појављује се у свакодневици, историји и високим творевинама стваралачке праксе. Културна значења и понашања уткана су једнако у интимни свет појединца и у организационе моделе друштва.

Култура је, дакле, давање форме и израза набујалој реци живота појединца и народа. Она нас већ у детињству снабдева особеним разумевањем човека и света, усађује један тип надахнућа, мишљења, осећања, маште, свести о традицији, свакодневног понашања. А то није ништа друго до оквир за интерпретацију свих феномена са којима се сусрећу појединац и његова заједница. Ради се заправо о основном континууму значења једне културе: однос стварног и нормативног, појединачног и колективног, рационалног и ирационалног, филозофског и психолошког, социјалног и природног, домаћег и страног, традиционалног и новог, као и однос према раду, времену, власти, слободи итд.

На један невидљив и помало тајанствен начин, култура обликује усмеравање појединачних и колективних живота. Она нуди смисао постојања између живота и смрти. Помоћу културе се обликује однос према природи, формирају појмови о човеку и свету, преузимају и стварају симболи (знакови) и њихова тумачења, однос према нормама и правилима. Ово последње је у неким теоријским схватањима основни критеријум за разликовање духа културе и стихије природног.

У простору културе ствара се и примењује интерпретација стварности у којој човек живи, а она укључује сећање на прошлост, доживљај стварности, пројекте будућности, моделе мишљења и понашања. У односу према искуству и стварности, према времену, према дихотомијама *ја – ти* и *ми – они*, према вредностима и начину решавања егзистенције, увек препознајемо нешто што нас упућује на национални облик културе.

У настојању да препознамо национални печат културе, лако можемо показати да сви чланови једне заједнице учествују у симболичкој комуникацији изведеној из вредности, норми и правила, као и облицима стваралачког изражавања.

Тешкоће разумевања националне културе почињу тамо где смо помислили да су недоумице отклоњене. Свако појединачно културно обликовање и усмеравање живота неоткидиво је од универзалних културних значења и праксе. Тако, за овладавање природном средином, све културе поседују неку врсту „технолошке опреме“, као и економски систем за циклус стварања и трошења материјалних добара. Није нам

непозната чињеница да све културе имају установу породице, религијски систем или уметничке форме, али остаће трајно питање зашто се исти феномени јединствене људске врсте различито културно обликују и изражавају.

Поред ове нужне, спољашње везе националне са универзалном културом људске врсте, лако откривамо још једну тешкоћу у сваком пројекту „чисте“ националне културе. Она се налази у њеним унутрашњим сличностима и разликама. Заједнички језик, обичаји, веровања, знања, митологија, дакле, читав „континуум времена који тече кроз векове“ (Herskovits, 1958) пружа изгледе за изградњу сличности у једној култури (традиција, национални дух, конзервација). Па ипак, морамо да се суочимо са снагом њених културних разлика. Оне нису само индивидуалне, већ и групне, попут стилова мишљења, осећања и понашања. Понекад се ове разлике именују као масовна култура, елитна, поткултура, контракултура. Где им је извор и колико нас удаљавају од препознавања националног идентитета културе?

У заносу властитом културом, културом у којој смо рођени, често смо склони да превидимо велику напетост између онога што је обликовала културна традиција и онога што је преузимање вредности других култура. Чак и у таквим међашима духовног постојања, као што је, примера ради, „косовски мит“ у српском народу, откривамо слојеве паганске и католичке културе у народној епици (Поповић, 1976). Национална културна интерпретација значења и симбола животних феномена не може да избегне питање отворености

или затворености једне културе према другим. Како се шире елементи културе и како се остварују културни сусрети – питање је које је стално на дневном реду динамичког поља сваке националне заједнице.

Да ли је овде реч о концепту и пракси културних разлика које се терминолошки изражавају као мултикултурализам?

Овај појам је недавно ушао у научни и политички речник, а његов настанак подудара се са оживљавањем националних покрета малих народа у вишенационалним државама. Савремена превирања у културама малих народа, као и њихови односи са већим културама, могу се именовати као културни плурализам, интеркултурализам, региокултурализам итд. Све су то термини за стару појаву културних додира, културних разлика и ширења културних вредности.

У испитивању проблема српског културног књижевног идентитета не може се избећи појам мултикултурализма због следећих чињеница: 1) српска нација је у високом степену историјски и просторно измешана са другим нацијама на Балкану; 2) српска нација баштини искуство југословенства; 3) у овом појму налази се, поред духовно-материјалног, и елемент политичког садржаја; 4) поред афирмације сарадње међу културама, овај појам једнако осветљава и изворе дубоких културних разлика међу народима.

Додире између култура су неизбежни и незаустављиви. У посредовању и размени интерпретацијског модела живота учествују појединци, групе стваралаца и државна културна политика. Не постоји начин да било која држава избегне уграђивање неких делова

светске културне баштине у властити културни фонд. Образовни програми и културне размене само су неки канали повезивања култура.

Друга могућност нарушавања аутохтоне културне праксе у надлежности је појединца и културних група. Изнад свих институционалних и правних решења налази се појединац са властитим културним идеалом и ставом о култури *другој*. Он је слободан да се до краја отвори према вредностима друге културе, да у њима потражи духовног савезника и извор надахнућа, али, исто тако, да је с правом одбаци и потражи излаз у затварању онога што подразумева национална култура.

Појединац је очигледно у ситуацији да, за конституисање свога *ја* у културној понуди, изабере неку од стваралачких стратегија. Културна личност се пита, у крајњој линији, колико ће у њеном духовном портрету бити страног, колико националног. Чак и бекство у националну културу не може да избрише трагове оних значења и симбола других култура које оставља примарна енкултурација у породици и школи.

Слобода избора културних вредности других народа може постати предмет критике оних који у „превише мултикултурализма“ налазе опасност за националну културу (идентитет). Ту, заправо, почиње права дискусија – како одредити границу довољног, рационалног учешћа културе *страној* у националној, на којој тачки акултурације препознати „превише“ страног у домаћој култури? Не постоји одговор који ће задовољити све стране у овој расправи. Нема сумње да је задатак сваке културне политике, између осталог, и очување националног културног индивидуалитета

посредством стваралаштва, очувања наслеђа, културних капацитета (установе, запослени, законодавство) и оквира рецепције. Овај циљ државне културне политике мора да рачуна на свакодневну духовну „опструкцију“ културе, тачније, оне културне динамике у чијем средишту се одвија сукоб између онога што је култура освојила и онога што постаје. У ту борбу по правилу је умешана култура *gruioi*.

Тежња да се културна политика више отвори или затвори према другим културама суочава се са оним значењима и оним облицима које је култура у свом дугом историјском ходу већ освојила. Државна политика у култури мора да води рачуна о чињеници да национална култура прима „странца“, али га у извесној мери духовно преиначава, као што пропусна моћ културе може бити сужена због „детерминисане душевности“ (Špengler, 1989), а не институционалних решења и законских норми. Све ове околности наводе нас на закључак да ни државна културна политика не располаже формулом по којој би могла са радошћу да се повуче граница између сувишног и довољног мултикултурализма у националној култури.

Помоћ у решавању ове загонетке неће нам стићи ни из оне струје мишљења која би хтела да помоћу „културе-узора“ обезбеди компромис између „довољног мултикултурализма“ и „национализма“. Не само да је изградња модела узорне културе спорна већ је то и сама имагинација по којој би тако нешто било могућно. Ми можемо одушевљено прихватити душу и морфологију друге културе, а запоставити националну културу, али то још не значи да је избор ваљан и да га

треба генерализовати. Низ елемената мултикултурног пројекта може бити са неког становишта у предности у односу на национални, па ипак то још увек није и разлог за напуштање „инфериорне културе“. Свака култура има историјом изграђен један обликовни језик значења и начин перцепције чињеница који даје смисао генерацијама, а које у таквом језику и мишљењу налазе некакве одговоре на тајне постојања. Узмимо као пример Шпенглерово разликовање културе Запада и Русије. Ако ону усмеравајућу духовну снагу западноевропских култура одредимо као „деловање у даљину“, са човеком који поступа са промишљеним сврхама, а руску као „живети у безименој заједници“, немамо начина да препоручимо једну културу другој. Ради се о томе да је одговор увек индивидуалан, и то је онај највреднији сок у културним додирима. У њему је, може се основано тврдити, сигурна будућност културних веза међу народима.

Најзад, мултикултурализам ће се увек изно-ва стављати на теразије добрих и рђавих учинака. Културе су одувек узимале и давале ствараоце, дела и публику. Предност отворене културе се налази у ферментизујућој улози странца (Зимел, 1978). Сваки однос између култура садржи „јединство близине и удаљености“. Страна култура доноси једну нову перспективу, нову перцепцију, и по правилу је духовни квасац за националну културу. Страно изазива преиспитивање сличности и разлика са домаћом културом.

Где се налазе извори скептицизма према мултикултурализму?

Опасност се налази у претњи националном културном идентитету, у јачању еклектицизма и хибридности. У вишенационалним државама култура може добити политичке амбиције уколико се културна политика владе поистовети са културом (нај)бројнијег народа. Можемо прихватити тврдњу пољског социолога културе Јежија Војчеховског да је однос између мултикултурализма и устројства државе један од најсложенијих теоријских и практичних проблема. „Утицај те сложености на државу, на тип владе, као и став владе према тој ситуацији, извор су једног од најтежих практичних и теоријских проблема на пољу друштвене и политичке теорије и праксе“ (Војчеховски, 1977: 38).

Мултикултурализам је реалност огромне већине држава савременог света, али је велико питање како се разумева. Углавном се под овим појмом подразумева формула за ублажавање национално-политичких сукоба, или брана сепаратистичким покретима који у наше време ничу као печурке после кише. Нема сумње, мултикултурализам може имати ту функцију, под условом да се минималистички дефинише. То би могло да значи ослобађање културе од идеолошких и политичких захтева и препуштање њеног поља појединцу и стваралачким групама као носиоцима културних идеала.

Историја Југославије од 1918. до 1992. године може нам бити добар пример погрешне мултикултурне политике. У Краљевини Југославији, као и у социјалистичкој Југославији, култура је била под великим политичким притисцима – најпре под идеологијом југословенства,

а потом под идеологијом комунистичког „братства и јединства“ са једначењем и пригушивањем традиције. Такви притисци на културу су се осветили 1991. године. Национално у културама негдашње Југославије не само да се скривало већ је тежило политичкој заштити културног индивидуалитета.

Југословенско искуство нас упозорава да ће мишљење о мултикултурализму бити плодније уколико се анализирају проблеми ове концепције, уместо да се инсистира на идејама самог пројекта. Чињеница да данас у свету постоји око двеста држава и око четири хиљаде култура довољно упозорава какав је могући тренд етатизације националних култура. Ево неколико незаобилазних проблема мултикултурног пројекта.

а) Односи између култура у вишенационалној држави потенцијално су конфликтни, а један од извора конфликта јесте страх од губитка културног идентитета. Питање је, разуме се, колико је страх реалан или фиктиван. Али уколико било која култура оцени да је њен идентитет угрожен, она ће прибећи неким средствима одбране. Као по правилу, то су политички захтеви, бекство у традицију или опажање других култура као „нижих“ или „виших“. У оба случаја имагинарно у структури културне свести добија превагу над реалним.

б) У вишенационалној држави социјални и економски проблеми националних заједница могу се *појавити* у форми културе. Незадовољства због социјалних положаја, незапослености, кадровске политике, могу бити пребачена на терен културе, чиме се задаје снажан ударац мултикултурализму.

в) Најсложенији са тачке предвиђања јесте однос личног и групног идентитета према мултикултурализму. После свих теоријских конструкција и институционалних решења јавља се појединац са својим личним ставом према другим културама. Он може да изгради складан однос према другим културним вредностима и остварењима, али, исто тако, његово је право да се затвори у своју националну митологију.

У искуству постоји и трећи тип индивидуалног одговора на мултикултурну ситуацију, одговор појединаца који нису у стању да дефинишу своје културно *ја*. У том смислу мултикултурализам нуди форме двојног идентитета и прећутаног (скривеног) културног идентитета, колико као стање свести толико и практичног живота. Ове типове културног идентитета наћи ћемо у књижевности Иве Андрића.

Указивањем на проблеме мултикултурне реалности вратили смо се на почетак дискусије о односу националног и мултикултурног. Оба пола културе су одувек постојала, али су се различито именовала и интерпретирала. Борба за мање или више културе других народа у властитој никада није јењавала. У наше време она се само појмовно уобличава, са свешћу да ће се затезање тог изузетно значајног конопца и даље наставити. Другим речима, национална култура и култура других народа увек ће учествовати у процесима енкултурације и акултурације, али ће увек бити и ствар избора државне културне политике, појединаца и стваралачких група.